

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

HARCBAN ERDÉLYÉRT

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Seriem fundavit

PÁL FODOR

Redigit

ANTAL MOLNÁR

ELTE Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2026

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

Harcban Erdélyért

Habsburg-kormányzat Erdélyben
a 17. század elején

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézet
Budapest, 2026

A kötet alapjául szolgáló kutatómunkát, a mű megírását a K 139281 számú NKFIH-kutatási projekt támogatta.

Lektorálta: Oborni Teréz

© Mátyás-Rausch Petra, 2026
© ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, 2026

ISBN 978-963-416-540-8
ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

A címlapon: Giorgio Basta győztes erdélyi hadjáratára készült emlékérem elő-
és hátlapja, 1603. (Magyar Nemzeti Múzeum)
A hátlapon: Giorgio Basta: Le gouvernement de la cavallerie legere (Rouen,
1616) címlapjának részlete

Kiadja az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézet
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató,
Molnár Antal igazgató
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés: ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Csák Lilla
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella, Mátyás-Rausch Petra
Térképek: Nagy Béla
Tördelés, borító: Podhorányi Zsolt
Nyomdai munka: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

Bevezetés	7
„ <i>Ismegh fordul egiet Erdeli</i> ”	13
Kormányzat és hatalom a 16. század végi Erdélyben és a Habsburg	
Monarchiában	21
Történeti alkotmány és annak eltörlése	33
Erdély mint különálló Habsburg-tartomány	39
Vajda, helytartó, kormányzó	41
Kormánytanács Erdély élén	53
Rendkívüli idők, rendkívüli megoldások	57
„ <i>Proceres et magnates</i> ”. Hatalmi vákuum és az erdélyi rendiség	
(1600–1601)	57
Giorgio Basta, a kinevezés nélküli kormányzó (1602–1604)	64
„ <i>Per decreta et placeta</i> ”	75
<i>Relation</i> : Az erdélyi tartomány helyzete 1603 elején	82
Erdélyi követség Prágában (1603)	100
Kormánytanács felállítása Erdélyben (1604)	107
Instrukció 1604 januárjából	113
Elképzelések és a valóság határán: a kormánytanács mindennapi	
munkája	119
Pénzügyigazgatás, kincstári javak központi igazgatása	131
Az erdélyi pénzügyigazgatás helyzete a 16. század végén	131
Jövedelemigazgató (1603–1604)	133
Az erdélyi tartomány jövedelmei, gazdasági helyzete (1603)	138
Huszd- és harmincadigazgatás a háború árnyékában	147
Sóbányászat	157
Uradalomigazgatás	162
Kamarai igazgatás Erdélyben (1604–1605)	173
Instrukció	173
Két hivatal közötti átmenet: kamara vagy jövedelemigazgatóság? ..	176
Habsburg-várospolitika Erdélyben	183
Városi önkormányzat, autonómia	183
Az <i>Articuli Saxonum</i> (1603)	192
Összegzés	201
Bibliográfia	205
Képjegyzék	213
Személy- és helynévmutató	215

BEVEZETÉS

A tizenöt éves háború óriási változást hozott a Kárpát-medence életében, az elhúzódó harcok mérhetetlen szenvedést hoztak a lakosság számára, a folyók völgyében felvonuló hadseregek pusztításai nyomán radikális etnikai átrendeződések kezdődtek el. Erdély lakossága viszonylag későn, az 1598-as esztendőt követően kezdte el a saját bőrén is érezni a két birodalom, a Habsburgok dunai monarchiája és az Oszmán Birodalom közötti versengés hatásait, és nyugodt szívvel fogalmazhatunk úgy, hogy amit 1591 és 1598 között el tudtak kerülni, azt a következő pár évben kamatostul megkapták.

Az 1598 és 1605 közötti időszak, amellyel jelen kötet foglalkozik, nemcsak a hadszíntéren, de Erdély belügyeiben és külpolitikai szempontból is rendkívül mozgalmas eseményekkel volt teli. Báthory Zsigmond 1598. évi első lemondásával elérhető közelségbe került az a Habsburg-udvarban régóta dédelgetett terv, miszerint a Magyar Királyság megmaradt területe és Erdély a magyar uralkodó jogára alatt újra egyesülhessen. Annak ellenére, hogy I. Ferdinánd erdélyi uralma (1551–1556) végül igen rövid ideig tartott, sem ő, sem fia, I. Miksa magyar király nem mondott le arról, hogy Erdélyt saját uralma alá hajtja. A nagypapa és az apa tervét az unokának, I. Rudolfnak nyílt alkalma megvalósítani, bár nagyon valószínű, hogy sem a király, sem a tanácsadói nem gondoltak arra, hogy a Báthory Zsigmonddal kötött második prágai megállapodás súlyos tragédiák láncolatát indítja majd el. Nagy Gábor a *Századok* hasábjain mutatta be az 1598 nyarán Erdélybe érkezett királyi biztosok, Szuhay István püspök, Istvánffy Miklós és Bartholomeus Pezzen munkáját, és tanulmányának azt a rendkívül találó címet adta, hogy *Miksa főhercegre várva*.¹ Ez a cím nemcsak az 1598-as esztendőt jellemzi jól, hanem azt az egész korszakot, amelyet végül a bécsi és a zsitvatoroki béke zár le véglegesen. Az erdélyi lakosság ugyanis ezekben az években mindig várt valakire vagy éppen valamire. Először a fejedelmi hatalomra szánt Miksa főhercegre, majd arra, hogy Báthory Zsigmond határozzon afelől, ő lesz-e a fejedelem, avagy sem, elválik vagy sem, és ki lesz az utódja. Báthory András szörnyű vége után pedig arra, hogy Mihály vajda mikor hagyja már végre el az országot, utána pedig arra, hogy a Báthory Zsigmond újabb döntései következtében támadt nehézségek végre

1 Nagy Gábor: Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából. *Századok* 141 (2007) 1557–1590.

véget érjenek. Amit azonban leginkább vártak, hogy bevégeződjön, az valószínűleg Giorgio Basta rövid kormányzása. A városok arra vártak, hogy az ígéreteknek megfelelően a zsoldos katonák többé már ne az ő vérüket szívják, a vidéki lakosság pedig arra várt, hogy végre legyen mit enni, és ne legyen szörnyű drágaság.

De nem csak ők vártak valamire. Sok mindenre várt és sok mindent várt el az erdélyi lakosságtól a Habsburg-kormányzat is. Várták, hogy az erdélyi rendek megértsék végre, milyen jó nekik a Habsburg-uralom alatt élni, és így végre ne rázzák le folyton magukról az igát, ne legyenek többé rebellisek. Várták, hogy bevezetendő államigazgatási reformjaik révén megvessék a lábukat a keleti országrészben, és sikeresen kapcsolják Erdélyt a birodalmi kormányzathoz. Az idő és az elhúzódó háborús helyzet kegyetlen eseményei azonban a császári udvar tervei ellenében dolgoztak, így egyre kevesebb esély mutatkozott arra, hogy azokat olyan formában valósítsák meg, ahogyan azt a bécsi udvar döntéshozói előzetesen elképzelték.

Egy nehéz és egyben nehezen érthető korrall állunk szemben, hiszen rengeteg értelmezési réteg rakódott ezekre az évekre, amelyeknek, noha alapvetően ellentmondanak egymásnak, mégis van igazságtartalmuk. A korszak történéseit számos korabeli történetíró feldolgozta, az ő segítségükkel próbáljuk meghatározni a legfontosabb és legszembevetőbb értelmezési rétegeket. A legismertebb toposz talán az az elgondolás, amelyről az alábbi, Istvánffy Miklós által megfogalmazott idézetben olvashatunk. „Az császár részéről való harmadik hadakozó nép, kinek Basta vala főkapitánya, szerencsésb ki-menetellel viseli vala a dolgot Erdélyben, de az vitézlő nép szabadságának s fősívségnek oly nagy veszteségivel viseltetvén, hogy az szegény parasztság s nemesség az hadnak annyi sok kártételi miatt elfogyatkozván, nagyobb s nehezebb károkat szenvedni láttatnék magától a főkapitánytól s vitézlő néptől, hogysémmint akármely pogány ellenségtől.”²

Istvánffy Miklós tehát úgy vélekedett, hogy a keresztény hadseregek ugyanannyi, ha nem több szenvedést okoztak az erdélyieknek, mint az oszmán sereg és az azt kísérő tatár hordák. Ugyancsak fontos értelmezési réteg Báthory Zsigmond személye és szerepe a történet alakulásában. Szamosközy István a maga sajátos, nyers és ironikus hangnemében röviden összefoglalta egy széljegyzetben, mit is gondolhatott az erdélyi társadalom Báthory Kristóf egy szem fiáról: „1602. június 29. Mikor utolszor Báthori Erdélből kimene ördögbe”.³ Utóbbi megjegyzését még akkor is az általános hangulat leképeződésének tarthatjuk, ha tudjuk, hogy finoman szólva nagy ellenszenvvel viseltetett a fejedelem iránt.

2 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*. Tályai Pál XVII. századi fordításában. I/3. Szerk. Benits Péter. Budapest, 2009. 389.

3 Szamosközy István *történeti maradványai (1542–1608)*. IV. Kiadja Szilágyi Sándor. Budapest, 1880. 171.

A korszak talán egyik legégetőbb problémája az állandósult pénzhiány volt, ez nemcsak a lakosság, hanem a döntéshozók, katonai vezetők életét is megkeserítette. Ugyancsak Szamosközy István jóvoltából ismerjük azt a történetet, amikor I. Rudolf Erdélybe delegált, nagy hatalmú biztosa 1604-ben meglátogatta Ecsed várában Báthory Istvánt.

Paulus Krausenegh commissarius Rodolpi caesaris mikor Erdélybe jűne be mense Junio, tért volt be Ecsedbe Bátori Istvánhoz, hogy az császár szükségére pénzt kérjen túle. Ecsedben megszáll az városában, Bátori István gazdálkodtatott tisztességesen neki, harmadnapig szembe nem lőtt vele, hanem harmadnap múlva behivatja, audientiát ad neki. [...] Az kívánság ez volt, hogy az császárnak ilyen nagy szükségében Bátori István pénzt adjon az császárnak kölcsön; az császár jószágot ad neki érette. Erre Bátori István így felel: hogy az én eleim, úgymond, pénzen sem vötenek soha jószágot, pénzen sem adtanak el, mert kalmárok nem voltanak, hanem az mit jámbor szolgálatjokkal találtnak, azzal elégedtenek meg. Én is ez én eleimnek tisztessiges szokásoktól nem akarok eltávozni. Hogy penig ű felségének pénzt nem adhatok, ez fűképen az oka, hogy tudja azt ű felsége hogy én nekem fizetésem semmi nincsen, mint egyéb uraknak az űfelsége szolgálainak szokott lenni; [...]. Harmadik oka hogy nem adhatok pénzt ű felségének ez, hogy az én jószágom az honnat az pénzt kellene vennem, felette igen pusztá és nyomorúlt; az mely pusztaságon kegyelmed ide jött hozzám, nem az török, sem az tatár cselekedte, hanem az ű felsége vitézi, németek, vallonok, hajdúk és egyéb efféle dúlók, kóborlók. [...] És így bocsátja el Krauseneghet üresen. Bejövén Krausenegh Erdélyben, mindenfelé hányván az kalafintát, az országnak ilyen nagy szükségében is ugyan alkalmas pénzt gyűjtött volt. Mindszenti Benedek Betlen váráért tízezer forintot adott neki az császár számára. Haller Gábor egynehány falukért tizenkétezert adott. Az kolosváriakon vött ötezer forintot. Az szebenieken nyolcz ezer forintot és az több száz városokon is az mit elvehetett, igen vött, Azonképen több nemesek is vötenek jószágot pénzen. És így megrakván Krausenegh az erszényt sok ajándékkal és pénzzel szeptemberben 1604. kimene ez országból.⁴

Szamosközy István azon túl, hogy a császári hadak hibájának rója fel a Báthory-birtokok pusztulását, úgy vélte, hogy az erdélyi lakosság hiába hozott hatalmas áldozatot azért, hogy keresztény fennhatóság alatt éljen, hiszen az ország szükségére szánt pénzüsszegek végül a biztos zsebébe vándoroltak, nem a kincstárba.

Unos-untalan hangoztatott toposz, hogy a magyar, de különösen az erdélyi rendek folyamatosan vitáztak egymással, a széthúzás szinte állandósult a Királyhágón innen és túl.

Burghauzer császár commissarius-a mondja volt Kolosvárat, hogy csudálja, mi legyen az oka, hogy Erdélyben egyik magyar másira mint irigykedik és panaszkodik. Jóó János is, úgymond, oda fel azt adja volt tanácsúl

⁴ Szamosközy István történeti maradványai, 224–225.

az császárnak, hogy az erdélyi nemességet mind teljességgel delealja és más népet helyeztessen ide. Mely Joó Jánosnak szava ebszó volt és nem emberhez illendő. Mert az eb nem eszi meg az ebhúst, de Joó János ebnél is ebbb volt, hogy az úmaga testvérének veszedelmét kívánja. [...] Az Burghauz mondása is nem eszes mondás volt, hogy az magyar nemes más nemesre szól, mert az okát kellett volna Burghauznak meggondolni. Ez előtt Bátori Zsigmond egyik nemestül elvötte az jószágot hamisan, ölette, vágatta, vesztette úket törvéntelen. Basta is azonképen. Ugy összeveverték, zürték-zavarták az nemesség jószágát, hogy kételen egyik nemes az másiktól kívánhatta és megkérhette az ü elébbi jószágát Ez volt az oka az nemesség sok panaszának, sok egymásra való szólásának.⁵

Szamosközy István éléslátását bizonyítja a fenti magyarázat, miszerint nem azért fordult az egyik erdélyi nemes ellen, mert úgymond nem volt jobb dolga, hanem mert az egymást követő rossz politikai döntések olyan helyzetet teremtettek, amelyből nem volt más kiút, mint a másik birtokának elvétele, az illető beárulása, elgáncsolása. A kiindulópontot szerinte Báthory Zsigmond uralkodása jelentette, többek között az 1594-ben lezajlott események, amikor is az ellenzékével szemben fellépő fejedelem ítéleteit utólagosan fogadtatta el az országgyűléssel, törvényes eljárás nélkül végeztetett ki többeket a politikai elitből (*ius ligatum*, lekötött / megkötözött jog).

Végezetül visszakapcsolódhatunk az első értelmezési réteghez, hogyan függ össze a lakosságra zúduló rengeteg szenvedés és az erdélyiekéről kialakult általános kép, miszerint megrögzött lázadók.

Ennek az évnek a kezdete a zord télről, a jéggel borított folyókról, az ellenség többszörös betöréséről és pusztításairól, majd újabb erdélyi mozgalmakról volt nevezetes. Ez a tartomány a dolgok sűrű változása és időnként az új lázadások folytán, a lakosok hajlamainak megfelelően még a királyoknak sem szokott másként engedelmeskedni, mint szeszélyből.⁶

Ezekkel a mondatokkal kezdi Somogyi Ambrus az 1603. évi események leírását, aki szerint az erdélyiek egyszerűen hajlamosak voltak arra, hogy ne engedelmeskedjenek a királynak, és állandóan fellázadjanak ellene. A Somogyi által festett kép szépen párhuzamba állítható a királyi udvar számára készített különböző jelentések, vélemények és kormányzati javaslatok alkotta képpel, miszerint az erdélyi lakosságban nem igazán lehet megbízni, határozott, erőskezű kormányzatra van szükség, hogy az erdélyi tartomány továbbra is a Habsburg-uralkodó kezén maradjon. A lázadások mögött azonban ott húzódott a napi megélés, hogy az elvileg a lakosságot védő katonák ugyanakkora kárt okoztak, mint az ellenség, illetve az a történeti tapasztalat, amit Gal Lutsch sebeni polgármester fogalmazott meg 1605 tavaszán, amikor arról kellett

5 Szamosközy István történeti maradványai, 232.

6 Somogyi Ambrus: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évektől 1606-ig*, 3–4. könyv. Ford. Buzogány Dezső – Szebelédi Zsolt – Szabó György. Máriabesnyő, 2013. 149.

a szász küldötteknek szavazniuk, hogy álljanak-e át Bocskai oldalára, vagy sem: „Lucz Gál az polgármester aperte megmondotta, hogy az némettül bár semmi oltalmat ne reménljenek, mert volt volna ű Prágában és tudnája, mint volna ott a dolog.”⁷

Noha Gal Lutsch az 1603-as prágai követségi élményéhez kötötte a Habsburg-uralom iránti bizalmatlanságot, azonban utóbbi jóval mélyebben gyökerezett az erdélyi társadalomban. Ugyanis az elődeik a 16. század közepén, I. Ferdinánd alatt, már átéltek egy hasonló helyzetet. A királyi katonaság akkor is jelentős károkat okozott a civil lakosságnak, a rendek még egy bizottság kijelölését is elhatározták a károk összeírására és a kártérítés megszervezésére.⁸ Miután pedig a Porta figyelme újra Erdély felé fordult, az erdélyi rendek választás elé állították I. Ferdinándot: „Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel segít minket felséged, mi Szulejmánnak ellenállhat, vagy eskünk feloldozni kegyeskedjék.”⁹ A tapasztalás, hogy az oszmán haderővel szemben a „német” sem segíthet, valós volt tehát, így nem csodálkozhatunk azon, hogy az erdélyi politikai elit és a rendek is megoldást kerestek, olyan megoldást, amely megmenti végső pusztulástól az otthonukat. Szamosközy István egy érdekes metaforával vezette be, hogy szerinte mi is volt a jó megoldás az erdélyiek bajára.

Ez 1604 esztendőben Kolosváratt és mindenütt ez vidéken és az egész Érdélben mindenféle gyümölcs бүвөн termett melynek termésében ez volt memorabile, hogy soha ember annyi kettős gyümölcsöt nem látott, mint az esztendőben az fákon termett öszve [...]. Az piacon is több öszveragadott gyümölcsöt senki nem említi, hogy valaha árúltanak volna. [...] Melyről azt jövendölték az okos emberek, hogy ez két országbeli magyaroknak az magyarországiaknak és az erdélyieknek ennyi sok veszedelem után öszve kell confederaltatni, et in unam societatem tandem coalescent. Melynek kezdetit ugyanezen esztendőben mindjárt gyümölcs megérés után látók; mi leszen az vége Isten tudja, adja Isten legyen állandó.¹⁰

Szamosközy tehát azon a véleményen volt, hogy a „két hazából” való magyaroknak össze kell fogni, szövetséget kell kötni, és így egy közösségben növekedni, fejlődni tovább. A történetíró bizakodó volt a jövőt illetően, hogy a sok nehézség után talán jobbra fordul hazája sorsa.

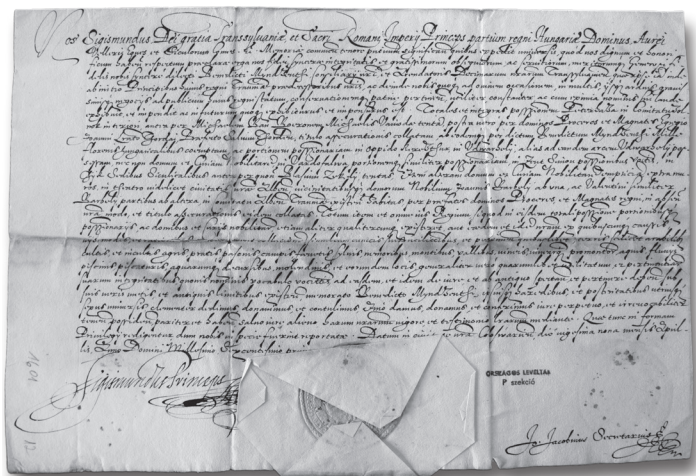
7 Gyulafi Lestár: Az székeltségnek Bocskai mellé való állásának bizonyos eredeti. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. Tűzpróba (1603–1613)*. III. Szerk. Bíró Vencel. Budapest, 1993. 49.

8 Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552–1556)*. Budapest, 2002. 138.

9 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1875–1898. (a továbbiakban EOE) I. 475., illetve Oborni, *Erdély pénzügyei*, 138.

10 Szamosközy István *történeti maradványai*, 231.

1. kép. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem adománylevele Mindszenti Benedek tanácsúr részére az udvarhelyszéki Keresztúr mezővárosban található birtokokról. Kolozsvár, 1601. április 29.

A kötetben található magyar nyelvű forrásrészleteket nagyjából betűhív módon írtam át, de alapvetően a modern átírást alkalmaztam munkám során, így az olvasó számára nem okozhat nehézséget a korabeli történelmi munkákból, magánlevelekből, jogbiztosító oklevelekből vett részletek elolvasása. Az idegen nyelvű idézeteknél teljes mértékben a betűhív átírási módszert alkalmaztam, az egyes szövegrészletek fordítását pedig beleépítettem a főszövegbe.

A kötet, amelyet most kezében tart a Tisztelt Olvasó, majdnem egy évtized kutatómunkájának összegzése. Noha megpróbáltam a teljességre törekedni, de ez minden bizonnyal nem sikerült minden vonatkozásban, ennek ellenére szívből remélem, hogy az alábbiakban közölt kutatási eredmények segítségével még jobban megismerhetjük azt a kort, amely nagymértékben meghatározta az Erdélyi Fejedelemség társadalom-, gazdaság- és kormányzattörténeti fejlődését a 17. század első felében. Jóllehet elcsépelet frázisnak tűnik, de elsősorban a családom támogatását és odaadó segítségét szeretném megköszönni. Külön köszönet és hála illeti Oborni Terézt, aki minden formában támogatta, hogy ez a kötet megszülethessen. Ezenfelül köszönöm erdélyi és itthoni kollégáim, Bogdándi Zsolt, Fejér Tamás, Gálfi Emőke, Jakó Klára, Rác Balázs Viktor és Oross András korábbi bécsi levéltári delegátus önzetlen segítségét és hasznos levéltári adatait, amelyekkel tovább bővíthettem munkám forrásbázisát.

Soli Deo gloria!

Pécs, 2026 tavaszán,
Mátyás-Rausch Petra